

TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARI: ŞİMDİKİ ZAMAN ORTAÇLARI-I

Ferit YUSUPOV*

Özet

Bu biçimler için eskiden beri çok anlamlılık ve çok görevlilik vardır. Temel işlevlerinden sayılan eylem vasıtasıyla ismin özelliğini ve niteliğini belirtme işlevinden başka Tatar ağızlarında kullanılmakta olan birçok ortaç biçimi yüklem vazifesi de görür. Onlar birbirlerinden çeşitli derecedeki aktiflikleri, işlevsel olanakları ve yayılış alanları bakımından ayrılırlar. Bu sistemin bazı unsurları bütün şivelerde ve ağızlarda da yer alır. Bu biçimler sistemin çekirdek biçimleridir. Onlar için sınırsız türeme olanakları vardır, yani onlar hem basit, hem de birleşik fiil köklerinden oluşurlar. Yukarıda anılan biçimler gramer bakımından da geniş anlama sahiptirler.

Yukarıda anılan çekirdek biçimlerden farklı olarak -ğılık, -gılık; -ğısız, -gısız; -akay, -ekey biçimleri sadece belirli şive ve ağızların içinde yer alırlar, özel sistemlerin çekirdek unsurları sayılırlar. Onlar için sınırlı türeme ve işlevsel bakımdan dar kullanılış vardır. ırlık, -ırlık; -ırday, -ırdey; uçan, -üçen; -ğısız, -gısız biçimleri Orta diyalektin bütün ağızlarında, -atıgan, -ğılık biçimleri ise Sibiryaya Tatarlarının bütün şivelerinde ve ağızlarında yer alırlar. Aynı zamanda şiveler sisteminin merkezinde yer almayan biçimler belirli şivelerin tasnifi özellikleri olarak sayılabilirler.

Anahtar Sözcükler: Eylem, Tatar diyalektleri, Orta diyalekt, yayılış alanları, unsurlar, biçim, ağızlar, çekirdek biçimleri, tasnifi özellikleri.

THE TATAR DIALECT LANGUAGE: THE PRESENT PARTICIPLE FORMS-I

Abstract

These forms are characterized by polysemy and multifunctionality that was inherent in them since ancient times. Besides the use for the main function (as a definition (adjective) of noun denoting action attributed to a particular person or object as its feature) many participle forms in the Tatar dialect language serve as a predicate. However, they differ in various degrees of intensity and different opportunities of functional use, as well as the peculiarities of territorial distribution. These forms are distinguished by unlimited possibilities of word formation: they are characterized by the formation of participles from both simple and complex bases.

The abovementioned forms, in contrast to the aforementioned core elements of diasystem, are localized only in some individual dialects and sub-dialects. They are characterized by limited word formation and narrow functional use.

The forms with -ğılık, -gılık; -ğısız, -gısız; -akay, -ekey, etc. are not core elements of diasystem, however they are elements of particular systems. The forms with ırlık, -ırlık; -ırday, -ırdey; uçan, -üçen; -ğısız, -gısız are used in all sub-dialects of the Middle dialect, and forms with -atıgan, -ğılık are represented in all dialects and sub-dialects of Siberian Tatars. At the same time, forms remaining outside of the core part diasystem can serve as classification features of particular dialect systems.

Keywords: Noun, the main function, adjective, attributed to a particular person or object, predicate, various degrees of intensity, core elements of diasystem, dialects and sub-dialects.

* Prof. Dr.; Kazan Federal Üniversitesi Filoloji ve Sanat Enstitüsü, ferits@yandex.ru.

Tatar ağızlarında kullanılmakta olan ortaçlar fiilin çekimsiz biçimleri sisteminde karmaşık ve orijinal kategorilerden sayılmaktadır. Bu kategorinin en önemli özelliği onun çok anlamlı ve çok görevsel olmasıdır. Ortaçların gördükleri işlevlerin çokluğu köklerinin çok anlamlı olmasındandır.

Tatar ağızlarındaki ortaçlar şahıs veya nesnenin iç özelliğini ve niteliğini açıklayan eylemi belirten fiil biçimleridir. Tatar edebî dili ve diğer Türk lehçelerindeki gibi Tatar ağızlarında da ortaçlar kendilerinde fiil ve sıfatın özelliklerini toplamıştır. Fiillerle ortaçlar ortak kökler ve eylem anlamı ile bağlanmıştır. Ortaçların olumsuz ve çatı biçimleri, yönetim ve zaman anlamları vardır. Edebî dildeki gibi Tatar ağızlarında kullanılmakta olan ortaçların zaman anlamları fiilin çekimli biçimlerinin zamanına bağlıdır. Aynı zamanda Tatar ağızlarındaki birçok ortaç biçimi için zaman anlamı birincil değildir. Onların anlamlarındaki zaman ortamı büyük ölçüde bu biçimlerin anlamında önemli yer tutan çeşitli modal özellikler vasıtasıyla zayıflar veya tamamıyla kaybolur. Ortaçlar, bazı ulaçlarla beraber gelip eylemin nasıl gerçekleştiğini belirtmek için kullanılırlar ya da bazı yardımcı fiillerle beraber kullanılıp çeşitli birleşik cümle örgütlerini meydana getirirler. Ama fiilin çekimli biçimlerinden farklı olarak ortaçların kip çatısı yoktur. Gerçi ortaçlar çekimli olmasalar da, onlar buna rağmen şahıslar ile bağlanırlar ve bu bağlantı ilk önce iyelik ekleri ve şahıs zamirleri vasıtasıyla gerçekleşir. Birçok ortacın temelinde şahıs ekleriyle çekilen bildirme kipi biçimleri meydana gelir. Ortaçların sıfat nitelikleri nesnenin dinamik ve statik özelliklerini ifade edebilmesinde ve belirten görevini görmelerinde belirir. Belirlediği ismin yerinde gelip, ortaçlar eylemin özelliğinden başka eylemi gerçekleştiren şahsı da belirtir ve ismin özelliklerini alırlar, yani onun hâl, iyelik ve sayı ulamları da vardır. Hâl, iyelik ve sayı ekleriyle çekilmekle beraber Tatar Türkçesi ağızlarındaki birçok ortaç bağımlı cümlede ve bazı yapılarda yüklem görevini de görür (Ubryatova, 1976: 136; Çeremesina-Skrebnik, 1982: 3-20). Bu durumda onlar bazı hâl eklerini alırlar.

-ırlık biçimi

-ır ortacından *-lık*, *-lik* biçimi yardımıyla meydana gelen *-ırlık* biçimi Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında kullanılır, ama ayrıca Orta (Kazan Tatarları) şivede de aktiftir.

Ağızlarda *-ırlık* biçimi edebî dildeki gibi belirten ve yüklem işlevlerinde kullanılır. Belirten işlevinde kullanıldığı zaman aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Nesne veya şahsın eylemi yapmaya kabiliyetli olduğunu, yani potansiyel yeteneğini: *Yarbaşqa çığarlıq ta helim yuq* “Kıyıya varmak için bile gücüm yok”; *Çey içerlik balım bar idı buğay* “Çayın yanına koyulacak balım var gibiydi”; *Qunaqqa barırlıq waqıtım barma suş indı*

minim? “Acaba misafirliğe gitmeye vaktim var mı?”; *Çalğı taptarlıq ta helim qalmadı* “Orağı bilemeye bile gücüm kalmadı” (Orta şive, Berengi ağzı);

b) Nesne veya şahsın eylemi yapma ile ilgili olan görevini, yararlılığını: *Bu aş samay sin aşarlıq qına cılı* “Çorba sadece senin yiyebileceğin kadar sıcaktır”; *Anda işlerlik kişî kirek* “Oraya çalışabilecek kişi gerek”; *Eylene-tirede cort salırlıq qom cuq* “Etrafda ev yapılabilecek kum yok” (Orta şive, Minzele ağzı);

c) Nesne veya şahsın eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olan hacmini, derecesini ve özelliğini. Bu durumda eylemi yapan belirli bir şahsa ait olmaz: *Ul urmanda östine awarlıq ağaçlar bar* “O ormanda insanın üstüne düşebilen ağaçlar var”; *Ul ağaçlar anda meñgi utırlıq* “O ağaçlar orada ebediyen dururlar” (Orta şive, Minzele ağzı); *Min ana citirli’ sülidim, anlamadı* “Ben ona yeterince söyledim, anlamadı” (Orta şive, Kasım ağzı).

Bütün şivelerde de bu ortacın olumsuz biçimi *-maslık (mas+lık)* eki yardımıyla yapılır, ama ağızlardaki kullanımı sınırlıdır. *-maslık* biçimi eylemin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını nesnenin özelliği veya niteliği olarak belirtir: *Köts yıtmeslik işke totınma* “Yapamadığın işe başlama” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Küs atsmaslıq qarañğı tonte kittiler matur bilen* “Kapkaranlık gecede sandalla gittiler” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Kişî işanmaslıq süznî döris bulsa da söyleme* “Kişi inanmayacak sözü doğru olsa da söyleme” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-ırlık biçimi sık sık isimleşir. Bu durumda iyelik, hâl, çoğul eklerini alır, soyut eylemi ifade eder ve aynı zamanda *-ır* ortacıyla anlam bakımından ilişkilerini korur. İsimleşmiş biçimlerin kullanılması en çok Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızları için hastır. Mişer ve Sibirya Tatarları ağızları için isimleşmiş biçimlerin isim-fiil veya fiil kökenli isim anlamlarında kullanılması ve onların *bar*, *yuk* modal kelimeleriyle birlikte gelmesi has değildir. Bununla beraber isim-fiilin anlamı sadece iyelik ekleri vasıtasıyla ifade edilir: *Anıñ kilışinnen ük bulmaslığı kürinip tora* “Kılığından bile kabiliyetsiz olduğu bellidir”; *İşlerliğin sin soramasañ da işlîşin indî anı* “Yapılabilen senin rican olmadan da yapılıyor” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Ul itikniñ kiyerliğı yuğ iç!* “Bu çizmeler giyilemez!” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Hâl eklerini alan *-ırlık* biçimi kaide olarak iyelik eklerini de alır:

a) *-nıñ* hâlinde cümlede tümleç vazifesini görüp şahsın eylemi yapmaya objektif olanağının olmasını veya eylemi yapmak için uygun durumda olduğunu ifade eder: *İşlerliğin bulğanda bir de tik yatarğa yaramıy* “Çalışabildiğinde işsiz oturmak gerekmez”; *Qayda indî minim piçen çabarlığım qalğan?!* “Acaba bu yaşta ot biçebilir miyim?!” (Orta şive, Kazan ardı

ağzı); *Kişige kürinirliğin qalmağan, tiz yuwın* “Kişiden utanmaz mısın, çabuk yıkan” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

b) –*ı* hâlinde *-ırlık* biçimi çoğunlukla isim-fiil anlamına gelir ve eylemin nesnesini belirtir: *Ülerliğin bilmi işli bir totunsa* “Çalışmaya başlarsa dünyasını unutarak çalışır” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Ni heder işlerlikni söyleşip utırdım* “Ne kadar iş yapılabilir, ama ben şu ana kadar oturdum ve çene çaldım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

c) *-a* hâlindeki *ırlık* biçimi Tobol-İrtiş diyalektinde kaydedilmiştir. Burada o çoğunlukla fiil kökenli isim anlamında kullanılır: *Pır sıyırım, quyım par aşarlıqqa* “Yemek için bir ineğim ve koyunum var”; *Kiyirlikke torağa parabis* “Elbise almak için şehre gideriz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

İsim-fiil ve fiil kökenli isim anlamlarındaki *-ırlık* biçimi *bar*, *yuk* modal kelimeleriyle birlikte kullanılır ve çeşitli modal anlamları ifade eder:

a) Eylemin gerçekleşebilmesini veya gerçekleşmemesini: *Cey buyı torıp bır atnağa qunaqqa kilirliğin bar idı* “Yaz boyunca bir hafta için misafir gelebilirdin” (Orta şive, Berengi ağzı); *Sin indı zur, şul işni gıne işlerliğin bar* “Sen olgun birisisin artık, o işi kendin de yapabilirsin”; *Anıñ iden cuwarlığı ğına bar indı* “O döşemeyi yıkayabilir artık”; *Ul bik awırıp anda barırlığı yuq* “O, çok hastaymış, oraya gidemez”; *Ul klçkine bit elı, anıñ işlerliğı yuq* “O henüz küçüktür, çalışamaz”; *Kilinnerı yaqşidan tüğil, anda tororlığı yuq* “Gelinleri iyilerden değil, orada yaşayamaz” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

b) Eylemi yapmanın şartını, sebebini: *Şunday malaylar üstirdim dip maqtanırılığımız bar* “Böyle oğullar yetiştirdik diye övünebiliriz” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bız ciñdik dip kükrek kiyirip cörirlikleri bar* “Galipler gibi gururla yürüyebilirler”; *İške çıqmağaç, pırsidatılge yazıp birirlikleri bar indı* “İşe çıkmadıkları için başkana yazıp verebilirler” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

Yüklem işlevinde kullanıldığı zaman *-ırlık* biçimi şahsın hareketi yapabilmesini veya yapamamasını ifade eder: *Azatnı ğına qulda totarlıq elı bız* “Azat’ı daha elde tutabiliriz”; *Anıñ baylığı bır malayınıñ ğına tuyın ütkerirlik* “Onun varlığı yalnızca bir oğlunun düğününü yapabilecek kadardır” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bik qatı awırğan idı başta, hezır torıp utırırılıq buğay* “Önce çok hastaydı, şimdi oturabilirmiş” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

-ırlık biçimi *tüğil* kelimesi ile birlikte yüklem işlevinde ve olumsuz şekilde (*-maslık*) kullanıldığı zaman bütün şivelere de aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eylemin gerçekleşmemesini: *Siske pır süs eytirliñ tügıl, sis yasf quyas* “Size bir kelime bile söylenilemez, hemen yazıyorsunuz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Petret yañğır, tsığarlıq tügıl* “Her gün yağmur, dışarı çıkmak mümkün değil”; *Bala bügın küp ciladı, eli cıqlap qına kiterlik tügıl* “Çocuk bugün çok ağladı, hemen uyuyamaz” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Qesır yılğata sow as, matur pılen parmaslıq* “Şimdi nehirde su azdır, sandalla gitmek mümkün değil” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); *Kibitte şul hetli kişı, qıymuldarlıq tügıl* “Mağazada halk o kadar çok ki kıpırdamak bile mümkün değil”; *Ul kül zur, yözep çığarlıq tügıl* “O göl büyüktür, yüzerek diğer tarafa çıkılamaz” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *İs’i maynı sal’an idım, aşarlı tü’ıl* “Kokmuş yağı koymuştum, yemek mümkün değil” (Orta şive, Kasım ağzı);

b) Fiil kökünün ifade ettiği özelliğin hacmini ve derecesini: *Bala şul hederli pıçırangın, qararlıq tügıl* “Çocuk o kadar kirlenmiş, ona bakmak bile mümkün değil”; *Öyleri issı, sularlıq tügıl* “Evleri o kadar sıcak ki nefes almak bile mümkün değil” (Orta şive, Minzele ağzı).

Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında *-ırlık tügıl* yapısı şahsın istenilmeyen eylemi gidermesi ile ilgili olan subjektif yönergesini ifade eder: *Feridenı bir de uramğa çığarırlıq tügıl, waqıtında qayta bilmi* “Feride’yi dışarıya çıkarmak hiç mümkün değil, hiçbir zaman vaktinde dönmez” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Qarlığannı bir de erem iterlik tügıl, warınye gıne qaynatırılıq* “Frenk üzümünü boşa harcamayalım, en iyisi reçel hazırlayalım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Orta diyalektin Karinsk, Glazov ağızlarında eylemin gerçekleşmemesi *-ırlık* biçimi *yuk* modal kelimesiyle birlikte kullanıldığı zaman ifade edilir: *Atlar bik naçarlandı, cigıp çığarlık yuk* “Atlar çok zayıfladı, arabaya koşmak mümkün değil”; *Külmegı pıçırangın kararlık yuk* “Gömleği kirlenmiş, bakmak bile mümkün değil”; *Anıñ işik aldına kırırılık yuk* “Onun avlusuna girmek mümkün değil”; *Aşarlık yuk, bik tızlı bulğan itı* “Yemek mümkün değil, eti çok tuzlu olmuş”; *Külmegın tişse, kiyırılık yuk* “Gömleğini yırtsa, başka giyeceği yok”; *Mamma cüwıñ, bakçağa kırırılık cuk* “İpıslak, bahçeye bile girmek mümkün değil” (Orta şive, Nokrat ağzı).

-ırlık biçimi başka şahsa verilen tavsiye, istek anlamında kullanılır. Bu durumda sık sık bu modal anlamı kuvvetlendiren *bik* “pek”, *bigrek te* “ayrıca” pekiştirme kelimeleriyle birlikte kullanılır: *Aşqazanı awırtqan kişige şıfalı su gına içerlik* “Midesi ağrıyan kişiye sadece maden suyu içmek gerek” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Saniyağa malayın anda-monda yörmesın dise, öylendirirlik kine* “Eğer Saniye oğlunun oraya buraya gitmemesini istiyorsa, onu evlendirmelidir” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Rehetlenıp cal item digen kişige bızñıñ yaqqa gına qaytarlıq* “Rahat rahat istirahat etmek isteyen kişinin bizim diyarımıza gelmesi gerek (Orta şive, Berengi ağzı).

-ırlık biçimi (olumsuzu *-mashık*) itü kelimesi ile birlikte hâl işlevinde kullanılıp eylemin gerçekleşme usulünü ve tarzını ifade eder: *Piparat kiyine indı, bır töslı tanımaslıq itıp* “Soytarı kimse tanıyamayacak biçimde giyininir”; *Kışı baqçası aşa cörmeslik iterge kirek* “Kişi bahçesinden yürünmez biçimde yapmak gerek” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Annan su ağarlık kına itıp kanau kaldırabız* “Sonra su akabilecek şekilde bir kanal yaparız” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Çekimli fiillerle birlikte gelip *-ırlık* biçimi eylemin niteliğini ve derecesini (kuvvetini) ifade eder. Bu anlamda Kasım, Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında çok aktif kullanılır: *Tı’ı işı sinı tıydırırılı’ soratıma?* “O, seni soruşturmalarıyla usandırdı mı?” (Orta şive, Kasım ağzı); *Alar bıyıl ğına da maşına alırlıq sattılar* “Onlar sadece bu sene araba alınabilecek kadar sattılar”; *Qoyonırlıq taşığan sunı Helide* “Halide suyu yıkanılabilir kadar taşımış” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bıyıl öynı kümırlık cawdı awılda qar* “Bu sene kar ev gömülebilir kadar yağdı” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Şakkatırlık, iskiterlik “Acayip”, *yığılıp ülerlik* “düşebilirsin” gibi bazı ortaçlar birleşik cümlelerin yapısına girebilirler: *Şaqqatırlıq, başına işlepe kigen, yaña kestünnen, ministr diyersin* “Acayip, bakan gibi başına şapka ve üstüne yeni kostüm giymiş”; *İskiterlik, klçkine ğine cort urınına mıne digen saray salıp quyğan* “Acayip, küçük ev yerine çok güzel saray yapmış” (Orta şive, Minzele ağzı).

Başkurdistan’ın batı ilçelerinde yayılmış olan Tatar ağızlarında *-ırlık* biçiminin *idı* yardımcı fiiliyle birlikte sitem anlamında kullanılma olayları da kaydedildi: *Başta birmesliğiyı urını, söyleşirliğiyı* “Yeri önceden vermemeliydi, konuşmalıydı”; *Kışı küzine küriñip yörmesliğiyı, qayıtp qına yatırlığiyı* “Kişiyi görünmemeliydi, eve gidip yatmalıydı” (Orta şive, Batı Baş. ağzı).

-ırlık biçimi aşağıdaki anlamları ifade eden birleşik biçimleri de meydana getirir:

a) Eylemin gerçekleşmesi için gerek olan özelliği: *Yile’ bıyıl satırlı’ bulmadı* “Çilek bu sene satılabilecek kadar olmadı” (Orta şive, Kasım ağzı); *Bız yarğan taqta bötın awıl tübesın yabarlıq buldı* “Yaptığımız tahtalar köyümüzdeki bütün evlerin damlarını kaplayacak kadar oldu” (Orta şive, Berengi ağzı);

b) Eylemin gerçekleşebilmesini ve gerçekleşmemesini veya gerçekleşmesi için lazım olan koşulları: *Anda barırlıq bulsa, qızını yiberır idım* “Oraya gitmek mümkünse, kızımı gönderirdim” (Orta şive, İçkin ağzı); *Arçada magazinğa kırmedım, anda tuqtarlıq bulmadı* “Arça’da mağazaya giremedim, durmak için imkân olmadı” (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

c) Kalitesini veya durumunu belirterek eylemin sonucunu: *İşlegen işiñe rehmet eytirlik bulsın* “İşin için teşekkür etsinler diye işle”; *Balamñıñ uquwına qızarırlıq bulmadı* “Çocuğumun okuması için kızarıp bozarılacak bir durum olmadı” (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

d) Şahsın eylemi yaptığı zaman bulunduğu durumu: *Cir carılsa, cir tişigine kırırlık buldı* “Yer yarılıysaydı, yer deliğine girecektim” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Anda barıp yüterlik bulğats, qart dime sin anı* “Oraya varabilmişse, demek o, ihtiyar değil” (Orta şive, İçkin ağzı); *Cañğan utlarğa kırırlık bulasıñ, balan turında caman süz işitsey* “Yanan ateşlere girebilirsin, çocuğun hakkında kötü söz işitsen” (Orta şive, Nogaybek ağzı);

e) Şahıs veya nesnenin sabit (değişmez) özelliğinin veya niteliğinin meydana gelmesini: *Kertüp aşqa turarlıq bulğan* “Patates çorbaya doğranacak kadar olmuş”; *Ayağım yörmeslik pultı* “Ayağım hareket etmez oldu” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-ırlık ortacı Karaçay-Balkar, Kumuk, Başkurt, Özbek Türkçeleri için hastır. Karaçay-Balkar Türkçesinde *-ır* temeline *-lık, -lik, -luk, -lük, -rık, -rik, -ruk, -rük, -nik, -nik, -nuk, -nük* ekleri eklenerek yapılan ortaç, gelecek ve geçmiş zaman biçimleri için temel olarak da kullanılır. Bildirme kipinin bu biçimleri Karaçay-Balkar Türkçesinde devamlı şekilde şahıs ekleriyle çekilirler. Kökleri *-nik, -nik, -nuk, -nük* ekleri ile yapılan birçok biçimde redüksiyon (kısılma, küçülme) tamamlanmıştır, bundan dolayı *-ırlık* ortacı bu dilde kısalmış biçimde kullanılır: *kirün-yür-lük > kirün-yür-yük > kirün-nük* “görünecek olan”, *con-ar-lık > con-arık > con-nuk* “yontacak olan” vs. (GKBY 1976: 21).

-ırlık (olumsuzu *-maslık*) ikincil ortacı Tatar Türkçesi şiveler sisteminin güçlü biçimi olarak hareket eder ve onun kullanılması zorunlu olan unsuru sayılır. Bundan dolayı o sistemin çekirdek kısmında yer alır. *-ırlık* biçimi için kullanılış aktifliği ve toptan kelime türetimi hastır. Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da *-ırlık* biçimi belirten ve yüklem işlevlerinde kullanılır. O *bar, yuk, iken, imiş* modal kelimeleriyle birlikte kullanılıp modal anlamlı biçimleri meydana getirir. Buna rağmen *-ırlık* biçimi fiilin çekiliş alanına girmemiş ve bildirme kipi biçimleri için temel olarak kullanılmaz. *-ırlık* biçiminin isoglossu Tatar Türkçesinin ağızlarından başka Başkurt Türkçesi ve onun ağızlarından geçer. Bundan sonra o Kuzey Kafkasya (Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde) ve Orta Asya’da (Uygur, Özbek Türkçelerinde) ayrı ayrı adacıkları meydana getirir.

İkincil ortaç son zamanlarda meydana gelen biçimdir. Bu biçimin ana (temel) anlamı onun başlangıç temeli olan *-ır* biçimi için has olan modal potansiyellik anlamıdır.

-ğılıq biçimi

Sibirya Tatarlarının bütün ağızlarında da *-gu* arkaik isim-fiili temelinde ve *-lık* yapım eki vasıtasıyla yapılmış olan *-ğılık* biçimi aktif kullanılmaktadır. Bu biçim İçkin ağızında, Safakül ve Krasnoufimsk Tatarları ağızlarında da geniş kullanılış alanına sahiptir. Sibirya Tatarlarının Bataklik tarafı ağızında *-hılıh* (sert ünsüzlere biten köklerden sonra), *-ğılıh*, *-ğılıh*, *-hılıh*, *-hılıh* biçimlerinde kullanılmaktadır. *-ğılıq* ekine yukarıda gösterilen ağızlarda toptan kelime yapımı hastır ve o basit kelimelere eklendiği gibi birleşik kelimelere de eklenebilir. Onun bazı kullanımları Başkurdistan Cumhuriyeti'nin batı bölgelerindeki Tatar ağızlarında kaydedilmiştir. Orta (Kazan Tatarları) diyalektin başka ağızlarında *-ğılıq* biçimi çok seyrek kullanılmakta ve genellikle sabit ifadelerde ve deyimlerde görülmektedir.

-ğılık biçimi belirten ve yüklem vazifelerini görür. Belirten vazifesini gördüğü zaman Başkurdistan Cumhuriyeti'nin batı bölgelerindeki Tatar ağızlarında ona bazen *-lı* iyelik eki eklenir: *-ğılıklı*. *-ğılıklı* biçiminin yüklem işlevinde kullanılış olayları Kazan ardı ağızlarında kaydedildi. Belirten işlevinde kullanılırken *-ğılıq* (*-ğılıqlı*) biçimi eylemin gerçekleşmesinin potansiyel olanağını şahıs veya nesnenin özelliği olarak belirtir: *Malayların bir te maqtağılıq tügöl* "Oğulların hiç de övünülecek gibi değil"; *Alay itip işlegilik wahıt yuq* "Öyle yapmaya vakit yok" (Safakül ağızı); *Pisniñ awılta kım par sısnı prnımat itkılık?* "Köyümüzde sizi kabul edebilecek kim var?" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Anda sizge btkılıklı pılan birirler* "Orada size tamamlanmış olan plan verirler" (Orta şive, Böri ağızı); *Qışqısın aşağılıh palıh tabılat, yeyğışın aşağılıh palıh ta yoh* "Kışın balık bulmak mümkün, yazınsa yenilecek balık da yok" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağızı).

-ğılıq biçimi seyrek isimleşir. O hâl, iyelik ve çoğul eklerini almaz. Bu biçimin isimleşmesinin yegâne örnekleri Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş diyalektinde kaydedildi: *Aşarlığın pişirdim, aşamashlığın taşlatım* "Yenilebilecek olanı pişirdim, yenilemeyeceğini attım" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Uqırlığın qıslarğa pir* "Okunulabilecek olanı kızlara ver" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağızı).

Yüklem işlevinde *-ğılıq* biçimi kendi başına da, modal ve yardımcı kelimeler ile birlikte de kullanılır. Tek başına kullanıldığı zaman *-ğılıq* biçimi aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eylemin objektif şekilde gerçekleşebilmesini: *Kön kiptirdi guy, uramnan qesir ütkilik* "Güneş kuruttu artık, sokaktan geçilebilir" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Ul üs-üsine torğoloh* "O kendisini savunabilir" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağızı); *Yahşırğan indı helı, ayağına baskılıq* "Şimdi iyileşmiş, ayağa kalkabilir" (Orta şive, İçkin ağızı);

b) Gaye anlamını: *Min te yıya tıgın qosoq tsiyirtkilik* “Ben de yemek için dağ servisi fıstıklarımı topluyorum”; *Palıq kiregiyi pır pışırıp aşığılıq* “Öğle yemeği için balık gerekti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı);

c) *bar* “var”, *yuk* “yok” gibi kelimelerle birlikte kullanılıp eylemin gerçekleşmesi için soyut olanağın olduğunu belirtir: *Elı tonya şım tügıl, torğılık par* “Dünyada kötü değil, geçinilebilir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı);

d) Çeşitli zaman ve kip biçimlerindeki *pul* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılıp nesne veya şahsın sabit özelliğinin oluşmasını ve onun yeni niteliğe veya oluşa geçmesini: *Bıtırğı boday sesüğe yarağılıq bulsa, seserbıd* “Geçen sene topladığımız buğday ekim için yararlıysa, ekeriz” (Safakül ağzı); *Kışi kıtskırgan waqıtta kilğılık bulsın* “Çağırdıkları zaman gelsin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); *Barğılıq bulsa, eyürbız* “Gitmek isterse, söyleriz” (Orta şive, İçkin ağzı).

Cit- (yet-) fiili temelinde meydana gelen *-ğılık* biçimi yeterlilik anlamını ifade eder: *Maşınağa aqçam citkilik* “Arabaya param yeterli” (Orta şive, Böri ağzı); *Pičen bızniñ bıyl citkilik* “Bu sene otumuz yeterli” (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı).

Başkurdistan’ın güneybatı bölgelerindeki Tatar ağızlarında *-ğılık* biçiminin *-lı* yapım ekiyle birlikte kullanılma olayları kaydedildi. Bu ek, onun belirten anlamını daha da kuvvetlendirir: *Citkilikli itip apqayt piçenni* “Otu yeteri kadar getirir”; *Kığılikli bir nestekeyi kalmağan* “Giymek için hiçbir şeyi kalmamış” (Orta şive, Minzele ağzı).

-ğılık biçiminin olumsuz anlamı aşağıdaki şekillerde ifade edilir:

a) *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla. *-ğılık* biçiminin bu kelime ile birlikte kullanımı bütün şivelerde de kaydedildi. O, eylemin gerçekleşmemesini belirtip yüklem işlevinde kullanılır: *Anı ilip quyğan, alğılıq tügıl* “O asılmıştır, alınamaz”; *Qaysı kişniñ işiğine te parğılıq tügıl* “Bazı insanların kapısına bile yaklaşmak mümkün değil”; *Keğesleri parsı ta tarawlı, atına paşına tsıqqılıq tügıl* “Kâğıtları serilip serpilmiş, anlamak mümkün değil”; *Kılıpta tusan, utırğılıq tügıl* “Kulüp tozludur, kalmak mümkün değil”; *Qesir yanqır, tsıqqılıq tügıl* “Şimdi yağmur yağıyor, çıkmak mümkün değil”, *Pıyl yilek waq pulıptı, yıyğılıq tügıl* “Bu sene çilek ufak oldu, toplamak mümkün değil” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Sıyırniş sötö üsifşhe gıne yıthilih, sathılıh tügıl* “İneğin sütü sadece kendimize yeterli, satmak için yok” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı);

b) *-gısız* biçimi vasıtasıyla. *-gısız* biçimi Sibirya, Nogaybek, İçkin Tatarları ve Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Kazan ardı, Dağ tarafı ağızlarında aktif şekilde kullanılmaktadır. Onun Mişer diyalektinin Çistay ağzında kullanılması Orta (Kazan Tatarları) diyalektin

ağızlarının etkisiyle anlatılabilir: *Salqın büğın, uramğa çıqqısız* “Bugün soğuk, sokağa çıkmak mümkün değil” (Orta şive, İçkin ağzı); *Anta sas, ayaq atlağısıs, traktır men gıne parğalı pulatı* “Orası bataklık, geçmek mümkün değil, sadece traktörle geçilir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı).

Tatar edebî dilinde *-gısız* biçimindeki kelimeler genellikle sıfat olarak kullanılırlar. Burada sıfatlaşma istidadının eski Özbek edebî dilindeki *-gusız* biçimi için de has olduğunu belirtmek gerekir.

-gısız biçimi cümlede belirten ve yüklem işlevlerinde kullanılır, isimleşmez, yapım ve çekim eklerini almaz.

Belirten işlevinde kullanıldığı zaman bu biçim nesne veya şahsın eylemin gerçekleşmemesinin sebebi olan en yukarı özelliğini ifade eder: *Ğelime aşap tuyğısız bal kırtkeniyi* “Galime yemeye doyulmaz bal getirmişti”; *Küz asqısıs buranda qaytıp kittiler* “Onlar çok kuvvetli tipide gittiler” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Qarap tuyğısız bır bala bulıp üsip kile idi, uylamağanda ülip kitti* “Seyrine doyum olmayan çocuk gibi yetişiyordu, aniden ölüverdi” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Anda iştkısıs süsler pulır, qısmañ* “Orada nahoş konuşma olur, kızmayın” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Yüklem işlevinde kullanıldığı zaman *-gısız* biçimi nesne veya şahsın belirli özelliklerinden dolayı gerçekleşmeyen eylemi ifade eder ve belirtme kelimelerle ifade edilir: *Çimodanı awır, küterğısıs* “Bavulu kaldırılmaz derecede ağır”; *Bigrek temli aşap tuyğısız* “Çok tatlı, yemeye doyulmaz” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Bu urındıklar küterip bulğısız* “Bu sandalyeleri kaldırmak mümkün değil” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Hâl olarak kullanıldığı zaman *-gısız* biçimi eylem veya oluşun gerçekleşme hacmini ve derecesini ifade eder: *Tsıdap bulğısız aşıysı kile* “O kadar acıktım, dayanamıyorum” (Orta şive, İçkin ağzı); *Alabığatan qaytqısıs alıs pısnıñ awıl* “Köyümüz Alabuga’dan dönülemez şekilde uzaktır”; *Aşları aşığısıs toslo pulğan* “Çorbaları yiyilemez derecede tuzlu olmuş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-gısız biçimi *-gısız buldı*, *-gısız bula*, *-gısız bulğan*, *-gısız bulıp* gibi eylemin gerçekleşmemesini ifade eden birleşik biçimleri meydana getirir: *Aftabusta hâlık kübiyi, ayak tıqqısız buldı* “Otobüs adım atılamaz derecede tıklım tıklımdı” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Pısnıñ yakta tsibin küs atskısıs pulatı* “Diyarımızda sivrisinek çok olur” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Eski *-gu* (*-gu-lık*) isim-fiili temelinde meydana gelmiş *-ğılık* biçimi Uygur Türkçesi için hastır (Blagova, 1964: 33-34). Diğer çağdaş Türk lehçelerinde bu biçim o kadar yayılmamıştır,

ama Orta Asya'daki Çağatay Türkçesinde aktif şekilde kullanılmıştır. Bundan başka o, X-XII yy. anıtları için de hastır (Blagova 1976: 63). Uygur anıtları dilinde benzer *-guluk* biçimi zorunluluk, gereklilik, bazen potansiyel olanak anlamlarını ifade eder (Tenişev 1953: 7). Demek ki, potansiyel olanak anlamı *-ğılık* biçiminin eski anlamlarından biridir. Orhon-Yenisey anıtlarında *-guluk* biçimi isimleşmiş şekilde kullanılmıştır (Tenişev 1953: 11). Eski *-guluk* ortacı M. Kaşgari'nin "Divan"ında da kaydedilmiştir (Tenişev, 1963: 193).

Doğu Türkistan anıtlarında *-guluk* biçimi yüklem işlevinde sadece *erdi* fiiliyle birlikte kullanılmıştır (Şçerbak, 1962: 139; Nigmatov, 1978: 24).

-ğılık ortacının isoglossunun merkezi olarak Sibiryaya Tatarları şiveleri, özellikle Tobol-İrtiş diyalektinin ağızları sayılmaktadır. Bu biçim sadece özel bir şive sisteminin çekirdek unsurudur. Orta (Kazan Tatarları) şivede *-ğılık* biçimi, sistemin gevşek parçasıdır ve onun kenarında yerleşir. Burada o, devamlı olarak çekilmez ve Tobol-İrtiş diyalektindeki gibi geniş şekilde yayılmamıştır. Batıya geçildiği zaman *-ğılık* biçimi çeşitli titreşim alanlarını meydana getirir ve Mişer diyalekti ağızlarının yayılış sınırlarında kaybolur. Tatar diyalektleri dışında *-ğılık (-gıslız)* biçiminin isoglossu Uygur ve Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinden geçer. Eski anıtlardan görüldüğü gibi *-ğılık* biçimi bu bölgede eski çağlardan beri kullanılmıştır. Anlam bakımından bu biçim onun başlangıç temeli olan *-gu* biçimine bağlıdır. Bu biçimden o zorlukla hissedilebilecek gelecek zaman anlamı katılan eylemin gerçekleşebilmesinin potansiyel olanağını nitelemiştir.

***-ğıtay* biçimi**

Sibiryaya Tatarları ağızlarında *-ğılık* ortacı ile yanı sıra arkaik *-gu* isim-fiili temelinde, yapım eki *-day* vasıtasıyla meydana gelen *-ğıtay* biçimi de kullanılmaktadır: *-guday > -ğıday*. Ama bu biçim *-ğılık* biçimine göre çok sınırlı şekilde kullanılır. *-ğıtay* biçimi Tatar Türkçesinin başka ağızlarında kaydedilmedi, ama o komşu Sibiryaya Türkleri lehçelerinde çok aktiftir.

Sibiryaya Tatarları Türkçesinde *-ğıtay* biçimi belirten işlevinde kullanıldığı zaman eylemin tahminî şekilde gerçekleşebilme olanağını eylemin yapılabilmesini, nesnenin devamlı özelliği, niteliği olarak belirtir: *Monta küs töşkítey qıslar yuq, parsı ta torağa kitetiler* "Burada güzel kızlar yoktur, hepsi de şehre giderler"; *Siske pırer aşığıtay nerse pışirgelı kirek* "Size yenilecek bir şey hazırlamak gerek"; *Öylengítey malaylarım yuq* "Evlenebilecek oğullarım yok" (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

Belirten işlevinde kullanıldığı zaman *-ğıtay* biçimi olumsuzluk eklerini almaz. Olumsuzluk anlamı analitik yolla belirtilir, yani *-ğıtay* biçimine *yuk, bar* modal-yüklem işlevli

kelimeler getirilir: *Piste Alabığağa parğıtay pallar yoq* “Bizim Alabuga’ya gidebilecek çocuklarımız yok”; *Yeygılıkte suyğıtay quyım yuq quy* “Yazın kesilebilecek koyunum yok ya” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-ğıtay ortacı seyrek isimleşir. Malzemelerimizde onun sadece -i hâli ve çoğul ekleriyle kullanımı kaydedildi: *Pı utınnarıñ yarğıtayların ğına yarıw gerek* “Bu odunların sadece yarılacaklarını yarmak gerek”; *Töske parğıtaylarını uramta kötemin* “Ormana gitmek isteyenleri sokakta bekliyorum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Yüklem işlevinde kullanıldığı zaman -ğıtay biçimi her zaman *tügil* kelimesi ile ve -ğıtay *bula*, -ğıtay *bulsa* birleşik biçimlerinin yapısında kullanılır. Bu durumda o aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eylemin tahminî, potansiyel şekilde gerçekleşebilmesini: *Palam pügün yañqır yawğıtaymı?* “Yavrum bugün yağmur yağar mı?”; *Eytıp paq, eytseñ, tıñlağıtay ul* “Söyle, söyleyen yapar” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bu anlam *şigilli*, *kük* “gibi” kelimeleriyle kuvvetlendirilebilir: *Pulatnıñ malayı toratan kilgen kısıñı alğıtay şigilli* “Pulat’ın oğlu şehirden gelmiş kızla evlenir galiba”; *Ul awıldan kitkıtay kük* “O köyden gidecekmiş galiba” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı);

b) Şahsın eylemi yapma ile ilgili niyetini, isteğini, azmini: *Ebeñni kürtünme, ul piske qunaqqa kilğıtayme?* “Teyzeni gördün mü, o bize misafir gelecek mi?”

Olumsuzluk anlamı şahsın yapamadığını veya yapmak istemediğini belirten -ğıtay *tügil* biçimi ile ifade edilir: *Eytseñ te, tıñlağıtay tügil, öylenğıtay tügil* “Söylesen de dinlemek istemiyor, evlenmek istemiyor”; *Ul pıtsenni tösten yeygılık alıp qaytıtay tügil* “Hazırlanmış otu ormandan getirmek mümkün değil” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Şart fiili belirten -ğıtay *bulsa* biçimi aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eylemin gerçekleşebilmesini: *Alıp qaytıtay bulsa, alıp qaytıp* “Getirilebilirse, getiriniz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı);

b) Şahsın hareketi yapma ile ilgili niyetini, isteğini, azmini: *Qıs parğıtay pulsa, yığit inelerı pılarğa kiletı* “Eğer kız razı olur gibiyse, delikanlının anne babası onlara gelir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Ul sısnı iltıp quyğıtay pulsa, işke kitkentsı kilip alır* “Sizi götürecekse, o sizi işe gidinceye kadar girip alır” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Sayra pügün kılupqa parğıtay pulat* “Sayra bugün kulübe gelecekmiş”; *Helim ekem te şıntay matur alğıtay pulat* “Hâlîm amcam da bunun gibi sandık alacakmış” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Sıs anta qatsan parğıtay?* “Siz oraya ne zaman

varacaksınız?"; *Sin öyögisni satqalı küngiteymi?* – *Min küngitey, ul küngiteymi, pilmeyim* “Sen evinizi satmaya razı olacak mısın? - Ben razı olacağım, o razı olacak mı, bilmem”; *Ul Sekiyege öylengitey miyen?* “O Zekiye’yle evlenecek mi?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Çeşitli fonetik biçimlerde *-ğıtay* biçimi Sibirya Türk lehçeleri için de vardır: *-gıdıg*, *-gıdığ* (Tuva); *-gadag*, *-gedeg* (Hakas); *-gadig*, *-gedig* (Şor); *-gady*, *-gediy* (Altay). Uygur Türkçesinde *-gudak* biçimi eylemin yapılabilmesi, yapılma olanağı, tamamlanmadığı v.s. anlamlarını ifade eden benzeme ortacını meydana getirir. Haberlik eklerini alıp bu biçim şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman biçimleri için temel vazifesini görür. O *bol-* yardımcı fiiliyle de kullanılır ve bu durumda eylemin gerçekleşme ihtimalini ve olasılığını belirtir (Blagova, 1958: 67; Meliyev, 1980: 33-34). Aynı anlam Altay Türkçesi için vardır (1940: 151). Hakas Türkçesinde *-gadag* biçimi konuşanın sözlerine göre gelecekte yapılabilecek eylemi ifade eder. Bazen bu eylem gelecekte nesnenin özelliği olarak düşünülür (GHY 1975: 237). *-ğıtay* biçiminin şahıs ekleriyle çekilmesi ve zaman biçimleri için temel olarak kullanılması Tatar Türkçesi ağızlarında görülmez. Böylece bu biçimin asıl anlamı eylemin gerçekleşme olasılığı ve onun gerçekleşebilme anlamıdır. Bu anlam yukarıda gösterilen bütün lehçelerde ve Sibirya Tatarları ağızlarında mevcuttur.

-ğıtay biçiminin Sibirya Tatar ağızlarında kullanılmasına muhtemelen Altay (*-gıday*) (Direnkova, 1940: 151; GAY, 1869: 67-69), Hakas (*-gaday*) (Direnkova, 1948: 78), Şor (*-gadig*) (Direnkova, 1941: 13), Tuva (*-gıdig*) (İshakov ve Palmbah, 1961: 389-390) Türkçelerinin etkisi sebep olmuştur. Bu biçimin yayılış alanının sınırları Orta Asya’daki Türk lehçelerini, özellikle Uygur (*-gudak*) (Meliyev, 1964: 339), Özbek (*-gudek*, *-guday*) (Kononov, 1960: 286) lehçelerini de kapsar. Ama burada, bu ortacın sınırlı şekilde kullanıldığını belirtmek gerekir. O, şiirlerde ve sadece üçüncü şahısta kullanılır (Blagova, 1958: 30). Bu biçimin yukarıda gösterilen lehçelerdeki fonetik çeşitleri bir kaynaktan - yani arkaik *-gu* isim-fiilinden ve *-dag* > *-dig* > *-day* benzetme ekinden çıkmıştır. *-gu* biçimi isim-fiil anlamında Orhon-Yenisey anıtlarında kullanılır (Kuliyev, 1978: 9) ve eski Uygur Türkçesinde (Kuliyev, 1963: 121) kullanılır. M. Kaşgari sözlüğünde anılmıştır. Onun aktif şekilde kullanımı Orta Asya’nın X-XIII. yy. anıtlarında da, Çağatay Türkçesinde de kaydedilmiştir (Blagova, 1958: 30). *-gu* biçiminin eski Uygur dili anıtlarında bile gelecekte yapılabilen veya yapılacak olan eylemi ifade eden ortaç olarak kullanılması ilginçtir (Kondratyev, 1970: 93-94). Bu eski Özbek Türkçesi için de vardır (Şçerbak, 1962: 149-150). Eylemin gerçekleşebileceği, gerçekleşeceği ile ilgili modal anlamlar ve gelecek zaman nüansı Tatar Türkçesi ağızlarında *-gu* biçimi temelinde oluşan bütün ortaç biçimlerinde de korunmuştur. Demek ki potansiyel olanak anlamı başlangıç temelini

kendisine ait olmuş, *-li*, *-sız*, *-day* eklerinin eklenmesi bu anlamı sadece kuvvetlendirmiş ve aktifleştirmiştir.

İ. A. Grunina'ya göre arkaik isim-fiiller pasif fiil durumundan aktif biçim durumuna geçtikleri zaman kelime çekimi niteliklerine sahip olmuşlardır. Onlarda devamlı şekilde gerçekleşen eyleme geçebilen potansiyel anlamlar gelişmiştir. Bu çeşit niteliklerinin mevcut olması, onların mecazi anlamlarının meydana gelmesine sebep olmuştur. Böylece eylemi yapma istidadına ve kabiliyetine sahip olma, tahsis olunma anlamları gerçekleşme, olasılık, zorunluluğun devamlılığına geçer (Grunina, 1963: 248).

-ğıtay ortacı Tatar ağızlarında dar yayılış alanına sahiptir. *-ğıtay* biçiminin isoglossu Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş ve Baraba ağızlarını kapsar. Burada o bütün lehçeleri de kapsar ve özel şive sistemlerinin çekirdek unsurlarından sayılır. *-ğıtay* biçimi Sibirya Tatar ağızlarını Tatar Türkçesinin başka ağızlarından ayıran bir özelliktir. *-ğıtay* ortacı geniş anlam potansiyeline sahip ve belirten işlevinde kullanıldığı gibi yüklem işlevinde de kullanılır. Ama diğer Türk lehçelerinden farklı olarak o bildirme kipi biçimleri için temel olarak kullanılmaz. Tatar diyalektleri dışında *-ğıtay* biçimi merkezi Doğu Sibirya olan genel yayılış alanını meydana getirip bütün doğu Türk lehçelerini kapsar. *-ğıtay* biçiminin isoglossu Orta Asya'daki Türk lehçelerini de kapsar. *-ğıtay* biçimi potansiyel özellik anlamını vasfettiği arkaik *-gu* biçimi temelinde meydana gelmiştir.

-a torgan biçimi

Edebî dilde de kullanılan *-a torgan* analitik (birleşik) ortaç biçimi Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer ağızlarında aktiftir. Sibirya Tatarları ağızlarında onun kısaltılmış biçimleri kullanılmaktadır. Orta ve Mişer ağızlarında onun yuvarlak biçimleri mevcuttur. Orta diyalektin İçkin ağzına ait olan bazı köylerde *torgan* yardımcı fiilindeki [r] sesinin düşmesi ve böylece sentetik biçimin meydana gelmesi kaydedildi. Buna komşu Sibirya Tatarları şivelerinin etkisi sebep olmuştur: *baratoğan kişi* < *bara torğan kişi* “yürüyen kişi” vs.

Bu ortacın olumsuz şekli fiil köküne *-ma*, *-me* olumsuzluk eki eklenerek oluşur: *barmıy (barmay) torğan*.

-uçı biçiminden farklı olarak *-a torgan* biçimi canlı isimlerin de, cansız isimlerin de belirteni olarak vazife görür. Belirtilen kelime eylemin şahsı olarak vazife gördüğü gibi, nesne, zaman ve yer anlamlarını da belirtebilir. Genellikle bu biçim, eylemi şahsın veya nesnenin sabit özelliği olarak belirtir. Eylem temelinde ortaya çıkan bu özellik konuşma anına ait olduğu gibi, hiçbir zaman anlamını da ifade etmeyebilir. Metin içinde *-a torgan* biçimi gereklilik, zorunluluk

nüansları katılan gelecek zaman anlamını da ifade edebilir. Bu anlamıyla *-a torğan* biçimi *-ası*, *-açak* gelecek zaman ortaçlarına yaklaşıp (*küre torğan kişim bar*, *küresi kişim bar*, *küreçek kişim bar* “görüşecek kişim var”, “görüşmek zorunda olduğum kişi var”): *Kile torğan kişiler kılıp bītsin*, *annan östelge utırırbız* “Gelecek kişiler gelsinler, ondan sonra sofraya başına geçeriz”; *Öylendire torğan malayı bilen qalağa kittiler* “Evlendireceği oğluyla şehre gittiler” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Belirten vazifesini gördüğü zaman bu biçim genellikle aşağıdaki anlamları ifade eden kelimeleri açıklar:

a) Eylemin şahsını: *Çallığa bara torğan maşına kimnerde tuqtadı ul?* “Çallı’ya gidecek olan araba kimlerde durdu?” (Orta şive, Minzele ağzı); *Cırıw cırlıy torğan ebiler kilmedim el?* “Şarkı söyleyen nineler henüz gelmediler mi?” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Cöri tır’an c’üü ildı Aliyenij* “Aliye’nin dost olduğu yiğit geldi” (Orta şive, Kasım ağzı);

b) Eylemin nesnesini: *Aşty torğan ipiyimni çuqıylar çibiler* “Civcivler yiyecek olduğum ekmeği gagalıyorlar (yiyorlar)” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *May yasıy torğan maşinasın birmi kişige* “Seperatörünü (yağ yapan makinesini) başkalarına vermez” (Orta şive, Nogaybek ağzı);

c) Eylemin yerini: *Pičen çaba torğan cirlerine kitti babay* “Ot biçtikleri yere gitti dede” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Meşke üse torğan yırd pıtsen bulmay* “Mantar yetişen yerde ot olmaz” (Orta şive, İçkin ağzı);

d) Eylemin vaktini: *Kötü qayta torğan waqıtta salırbız aşarğa* “Yemeği sürü döneceği zaman hazırlarız” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Aqça ala torğan könneri citkeç, bızniñ awıl magazinına kile halıq* “Para aldıkları günlerde halk köyümüzün mağazasına gelir” (Orta şive, Minzele ağzı).

-a torğan biçimi isimleşebilir. Bu durumda o bütün hâl, iyelik ve çoğul eklerini alır: *Taba tuta tırğannı alıp bir el* “Tava tutacağını versene” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Çibin ütiri tır’annı ‘ızı bir’in idı, bittiler, çibin ütiri tır’an da ju’ bızdı* “Onun kızı sinek zehiri vermişti, o bitti, bizde sinek zehiri bile yok” (Orta şive, Kasım ağzı); *Sınıra indı etki bula tırğannı atkritka cibergen* “Kaynata olanı kartpostal göndermiş” (Orta şive, Glazov ağzı).

-a torğan biçimi Orta diyalektin ağızlarında, ayrıca Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında yüklem işlevinde de aktif kullanılır. Bu durumda o eylemin gerçekleşebilmesini ifade eder. Olumsuzluk anlamı *tügil* kelimesi vasıtasıyla belirtilir: *Urmanğa bızniñ ceyew gıne bara torğan* “Bizde ormana sadece yayan varılabilir”; *Anda basqıç quyıp qına mıne torğan* “Oraya sadece merdivenle çıkılabilir”; *Qıyın tügil tartıp qına ala torğan* “Zor değil sadece çekilmeli”; *Anıy*

bilen kiç utıra torğan tügöl, seğet sigiz tuldımı – coqlıy “Onunla akşamları oturmak mümkün değil, sekizden sonra hemen uyur” (Orta şive, Kazan ardı ağızı).

Orta diyalektin Nokrat ve Glazov ağızlarında bu ortacın olumsuzluk biçimi *yuk* modal-haberlik kelimesiyle yapılır ve bu biçim şahsın eylemi yapmaya kabiliyetsiz olduğunu ifade eder. Bazen o şahıs için mutad, alışkanlık hâline gelmiş eylemi ifade eder: *Annan bula torğan yuk iç çitke kitıp* “Başka yere gitse de, bir şey de yapamaz” (Orta şive, Glazov ağızı); *İdenni ıskıp yuwu tırğan yuk, bıyawı kırıla* “Döşemeyi yıkarken sürtmezler, boyası silinir”.

Bundan başka *-a torgan tügöl* biçimi *-ıp* ulacı ile birlikte gelebilir: *Feride alıp buldıra torğan tügöl* “Bunu Feride yapamayacak”; *Min işlep bitire torğan tügöl* “Bunu yapıp bitiremem” (Orta şive, Kazan ardı ağızı).

Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında *-a torgan* biçimi yüklem işlevinde kullanıldığı zaman anlamına tavsiye, istek, gereklilik nüansları da katılabilir: *Cey könnərində qart kişige awılda ğına yeşi tırğan* “Yazın ihtiyar insana sadece köyde yaşamak gerek”; *Sıyırı bulğan kişige cılı söt içe tırğan* “İneği olan kişiye taze süt içmek gerek”; *Dönyalar tınıç çaqta rehetlenip unnap-kölip küñil aça tırğan* “Sakin vakitlerde eğlenmek gerek” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Bu yortta rehetlenip tağı biş bala üstire torğan* “Bu evde daha rahat rahat beş çocuk yetiştirilebilir (yetiştirilmeli)”; *Kön ayazda pıçen ğine cıya torğan* “Hava iyiyken sadece ot hazırlanmalı” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı).

Orta diyalektin İçkin, Krasnoufimsk, kısmen Zlatoust ağızlarında *-a torgan* biçimi mutad ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirten şimdiki zaman biçimi oluşması için temel olarak kullanılmaktadır. Bu durumda o şahıs eklerini almaz. Şahıs anlamı şahıs zamirleri vasıtasıyla belirtilir: *Min üzüm meşkege bik yörmey torğan* “Ben kendim sık sık mantar toplamaya giden insan değilim (mantar toplamaya sık sık gitmem)”; *Yey matur bulsa, awılğa halıq küp qayta torğan* “Yaz iyi olursa, köye çok insan gelir”; *Sin bik irte uyana torğan iken* “Sen çok erken kalkıyormuşsun” (Orta şive, Krasnoufimsk ağızı).

Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin ağızlarında edebî dildeki gibi *-a torgan* biçimi *idı* yardımcı fiiliyle birlikte gelip defalarca tekrarlanan eylemi ifade eden *-a torgan idı* geçmiş zaman biçimini meydana getirir: *Bizniñ eni qayın sibirkisın augus ayında ğına cıya torğan idı* “Annemiz akağaç süpürgesini sadece ağustos ayında toplardı” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Suğış waqıtında biz Qazanğa ceyew cöri torğanıyq* “Savaş vaktinde biz Kazan’a yayan gidiyorduk” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); *Hel bulğan çağında üzüm de urmanğa bara torğanıyım, metrüške, sarı metrüške, balan cıyıp quya torğanıyım qışqa* “Sağlığım yerindeyken

ben kendim de ormana gidiyordum, kış için kılıcotu, lâvanta, kartopu topluyordum” (Orta şive, Minzele ağzı).

-a *torgan* biçimi aşağıdaki birleşik biçimleri meydana getirir:

a) -a *torgan bula*. Mutat şekilde tekrarlanan eylemi şahıs veya nesnenin şimdiki zamana ait olan özelliği olarak ifade eder: *Anıy ul timir’in alsan, köpçegı çığıp kite torğan bula* “Dingil çivisini alsan, tekerleği çıkacak” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Balanı eybetlep aşatmasan, cılıy torğan bula* “Çocuğu iyice yedirmesen, ağlar” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

b) -a *torgan buldı*, -a *torgan bulıp qaldı*. Şahıs veya nesnenin geçmiş zamana ait olan özelliğini veya mutat, alışkanlık hâline gelmiş eylemi ifade eder: *Cığılğannan sun, başı awırta tırğan bulıp qaldı* “Düşükten sonra baş ağrıları başladı” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Anası kitkeç, bizge kile torğan buldı* “Annesi gittikten sonra, bize gelmeye başladı” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

c) -a *torgan bulma (bulmasın)*. İhtarı veya kesin yasağı ifade eder: *Qara anı, balalarğa suwıq tüye torğan bulmasın* “Sakin, çocuklar soğuk almasınlar”; *Aqça sorap alarğa bara torğan bulma* “Bunda sonra onlardan borç para isteme” (Orta şive, Minzele ağzı); *Cuğan idende itik kiyişp cöri torğan bulmasın* “Temiz döşemede pis çizmelerle yürümesin” (Orta şive, Kazan ardı ağzı);

d) -a *torgan bulsa*. Genellikle Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında kullanılır. Anlamına niyet nüansı katılan şart fiil kipindeki eylemi belirtir: *Qazanğa bara tırğan bulsa, bizge seğet altıdan da qalmıy kilip citsin, maşınağa sunğa qalmasın* “Kazan’a gidecekse, bize saat altı olmadan gelsin, arabaya geç kalmasın” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Aşıy torğan bulsan, hezir aş cılıp birem* “Yiyeceksen, çorbayı ısıtırm” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

-a *torgan* analitik şimdiki zaman ortacı sadece Orta ve Mişer şivelerinin özel sistemlerinde kullanılır. Burada o çekirdek biçimlerden sayılır. -a *torgan* biçiminin bulunmasıyla bu şiveler Sibirya Tatarları ağızlarından ayrılabilir.

Bu ortaç zengin anlamlı ve belirten işlevinde kullanıldığı gibi, yüklem işlevinde de kullanılabilir. Mişer diyalektinde onun yüklem olarak kullanılması çok sınırlıdır.

-a *torgan* biçiminin kullanılmasından dolayı Tatar Türkçesinin Orta ve Mişer şiveleri Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerine benzerler. -a *torgan* biçiminin isoglossu Başkurt, Karaçay-Balkar Türkçelerinden ve Karakalpak, Kumuk Türkçelerinin bazı ağızlarından geçer.

-atığan (-etıgen, ... -atın) biçimi

Sibirya Tatar ağızları Tatar edebî dilinden ve diğer şivelerden *-a*, *-e* ulacına eklenen *-atığan*, *-etıgen* ekleri vasıtasıyla yapılan şimdiki zaman ortacının kullanılmasıyla ayrılır. *Torğan* yardımcı fiilindeki [r] ünsüzü düşer ve bundan dolayı o kısalıp asıl fiile eklenen eke geçer: *-a torğan > torğan > toğan > tağan > tıgın > tın* vs. Ağızlarda bu ekin çeşitli Kıpçak lehçeleri için has olan birçok fonetik çeşitleri kullanılır (Tumaşeva, 1977: 197-198).

Tobol ve Tümen ağızlarında bütün şiveye has olan *-atığan*, *-atıgın* biçimi kullanılmaktadır: *Yomak söyleytiğin kişi ülip kitken* “Masallar söyleyen insan ölmüş”; *Alabiğa artsılmayığan palıq, min aşap paqqanım yuq* “Tatlı su levreği zor temizlenen balık, hiç yemedim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi).

Tobol-İrtiş (Tara) ve Baraba ağızlarında bu ekin *-atağan*, *-eteğen*, *-ataan*, *-eteen* biçimleri kullanılmaktadır (Ahatov, 1963: 173, 175; Tumaşeva, 1977: 197, 231): *Kilnım par palniste işleytegen* “Hastanede çalışan gelinim var”; *Awılta toratağan filşır kerek* “Köyde yaşayacak sağlık memuru gerek” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

-atağan, *-eteğen* ekinin kullanılmasından dolayı Tara ağızı Nogay Türkçesine (Baskakov, 1940: 94) yine *-atığan* ekinin kullanılmasından dolayı Uygur Türkçesinin ağızlarına (Sadvakasov, 1976: 226) benzer. Altay Türkçesinde bu ekin *-ataan*, *-eteen* biçimi kullanılmaktadır (GAY, 1869: 67-69).

Bataklık tarafı ve Tevriş ağızlarında *-athın*, *-ethin*; *-atın* - *-etkin*; *-atığan*, *-etgen*; *-atkan*, *-etken* biçimleri kullanılmaktadır. *-atkan*, *-etken* ortacı, bazen *-atan*, *-eten* şeklinde Baraba diyalektinde kullanılır: *Awılta öy işleythen kişi pıtken* “Köyde ev yapabilecek kişiler kalmamış”; *Kalhusnın sas pulğansın, tsatsathan yörı ac* “Burası bataklık olduğundan dolayı kolhozun ekilen sahaları azdır”. Tobol ağızında *-atın*, *-etın* ekine rastlanır: *Sıs kitein maşına kıltime?* “Sizin gideceğiniz araba geldi mi?”; *Paratın yörge parmaytı* “Gidecek olduğu yere gitmiyor” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

-tın, *-tın* biçimi çağdaş Kazak Türkçesinde ve Karakalpak Türkçesinin kuzeybatı ağızlarında kullanılır. *-tın*, *-tın* biçiminin Tobol ağızında kullanılmasına bu lehçelerin etkisi sebep olmuştur.

-atığan ortacının olumsuz biçimi ve onun diğer fonetik şekilleri *-may*, *-mey* ekiyle yapılır: *Kertüp üsmeytiğin yörte qawın üseme?* “Acaba patates yetişmeyen yerde hıyar yetişir mi?”; *Pı pallar aşamaytıgın palıq* “Bu çocukların sevmedikleri balık”; *Yaqqamaytağan multsağa yaqtıq* “Yakılmayan hamamı yaktık” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

Sibirya Tatarlarının bütün ağızlarında *-atığan* ortacı belirten işlevinde kullanıldığı gibi, yüklem işlevinde de kullanılır.

Belirten işlevinde *-atığan* ortacı *-a torğan* ortacı gibi mutat ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi şahsın veya nesnenin özelliği olarak belirtir: *Tis yütetigen kartük* “Çabuk yetişen patates”; *Eytetigen süsüm pulsa, yöregine yetkentse eytem* “Söyleyecek sözüm olursa, kalbine ulaşacak şekilde söylerim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Atsqıtsın pıske kilethen qunahlar pılethen* “Bize gelen misafirler anahtarın nerede olduğunu bilirler”; *Min siske kilin pulathan kişİ tügİl* “Sizin gelininiz olacak kişi değilim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı).

-atığan ortacı isimleşebilir ve bu durumda iyelik, çoğul, *-İ* hâli ve bazen diğer hâllerin eklerini alır. İsimleşmiş ortaçlar eylemin nesnesini veya şahsını belirtirler: *Pal yıyatığan tsaqsa, natsar pulmayt, tügİ tsaqsa, kişİ ülgelİ mojtİ* “Arı ısırsa, korkunç değil, ama diğeri ısırsa, kişi ölebilir”; *Üsİ men pırge İşlitİgennerİ pİste kuntu* “Kendisiyle beraber çalışanlar, bizde gecelediler”; *Siņa Ust-İşimge kitetİgennerge utırw gerek* “Sanin Ust-İşim’e giden otobüslere binmen gerek”; *Tewriske yöritİgen rayunnarğa tuqtamaytİ* “Tevriz’e gidenler bölge merkezlerinde durmazlar”; *Kitetİgenİ uwalğan* “Gidecek olan kırılmış” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı); *Tsabatuğanıbis yoh, pİs pİtsenge parmastİh* “Bizde ot biçilecek yerler yok, biz ot biçmeye gitmeyiz”; *Sİste atsathana parma?* “Açmak için bir şey var mı?”; *Ermİge parathanta öts seğet otstİh* “Askerliğimizi yapmaya çağırdıkları zaman üç saat uçtuk” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı).

İşimleşmiş biçimler *bar, yuk* modal kelimeleriyle birlikte gelebilirler: *Pİrer aşaytuğan parma?* “Yemek için bir şey var mı?”; *Minİ yİşetİğİn yuq Payıştı* “Bayış’ta beni yenebilenler yok” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

Yüklem işlevinde kullanıldığı zaman *-atığan* biçimi *tügİl* olumsuzluk kelimesiyle birlikte gelip eylemin gerçekleşmemesini belirtir: *Uqıytığın tügİl iskİ jurnallar* “Eski dergileri okumak mümkün değil”; *Astığanğa baratığan tügİl, alıs* “Ahududu toplamak için gidilemez, uzaktır” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı).

Yüklem işlevinde kullanıldığı zaman *-atığan* biçimi konuşma anıyla ilgili olmayan ve mutat, devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtir: *Min antay süslernİ tılap tormaytuğın* “Ben genellikle bunun gibi sözleri dinlemem”; *Alar ürtehlernİ Yaman awıl yahta atıştıhan* “Onlar ördekleri Yamanawıl etraflarında vururlar”; *Min üzİm varınyı aşamaythan* “Ben genellikle reçel yemem”; *Qortqayahlar atu kıyethen* “İhtiyar kadınlar çizme giyerler” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı).

Bazen bu biçim eylemi şahsın veya nesnenin sabit niteliği olarak belirtir: *Safiulla ekemniñ pitsesı geptsen pulathan* “Safiulla dayımın eşi konuşkan birisidir”; *Atsulanf kitethen min* “Ben öfkeli birisiyim”; *Ul üsı pıras kirıreh kışı pulathan* “O kendisi biraz inatçıdır”; *Min eşkere saran pulathan* “Ben çok cimriyim”; *Göbetullay ul yomahtsı pulathan* “Gubaydulla masalcıdır”; *Ul tsitske işkere ispay pulathan* “Bu çiçek çok güzeldir”; *İşih töbönte tormaythan qıs kışı* “Kız kapı önünde durmamalı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

-atığan ortacı birleşik biçimler oluşturur. Mesela, -atığan bulsa niyet nüansı katılan şart fiili belirtir: *Laytamahqa parathan pulsağıs, apparım* “Laytamak’a gidecekseniz, götürürüm”; *Qurhmaythan pulsağıs, minim bilen pars* “Korkmazsanız, benimle gidin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Tobol-İrtiş lehçesinin Bataklik tarafı ağzında konuşanın eylemin gerçekleşmesi ile ilgili şüphesini belirten -athan pulır biçimi kullanılır: *Hemit parathan pulır Laytamahqa* “Galiba Hamit gidecekmiş Laytamak’a”; *Sıs Leningradtan kilethen pulırs* “Siz, galiba, Leningrad’tan gelmişsinizdir?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Tobol-İrtiş lehçesinin birçok ağzında -atığan biçimi şahıs zamirleriyle birlikte kullanılıp analitik şekilde çekilir. Fakat Tara, Tevriş ağızlarında bu biçimin şahıs ekleriyle çekilmesi kaydedildi: *Min öyge gışı girtmeytügenim* “Ben eve başka birisini sokmam”; *Pıs anın men palıqlaytığanbıs* “Genellikle biz onunla balık tutmaya gideriz”. Baraba diyalektinde bütün şahıs eklerinin çeşitli fonetik şekilleri kullanılmaktadır: *baratığanım, baratığam, baratığım; baratığanbıs, baratığabıs; baratığanıñ baratığan; baratığanıñıs, baratığanıs*. Tobol-İrtiş lehçesinin birçok ağzında bu biçim hiçbir zamana ait olmayan mutata, devamlı eylemi ifade eder.

Bataklik tarafı ağzında -athan biçimi şimdiki zamanda gerçekleşen, ama mutatalılık ve devamlılık anlamlarına sahip olmayan eylemi ifade eder: *Qesır aşaybıs, palıh pişf yatathan* “Şimdi yiyeceğiz, balık pişmektedir”; *Agatsnı qasaytlar, aşlaw pulathan* “Ağacı oyarlar, tabla meydana gelir”.

Baraba ve Tobol-İrtiş lehçesinin bazı ağızlarında (mesela Tara, Tevriş) bu biçim metin etkisi altında mutata ve devamlı şekilde gerçekleşen ve hiçbir zamana ait olmayan eylemlerden başka devamlı şekilde geçmiş zamanda gerçekleşen eylemleri de ifade edebilir: *Uğığan waqıtlarında pısnıñ simiyenı gıne maqtap toratağannar* “Okudukları zaman sadece bizim ailemizi övmekteydiler”; *Ewelı poronqolar ketırlı qunaqlarğa pelış pişiretügenner* “Eskiden büyüklerimiz misafirler için börek pişiriyorlardı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

-*atığan* biçimi *itî* fiiliyle beraber kullanılıp mutat ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi ifade eden geçmiş zaman biçimini meydana getirir: *Ul monta kiletîgen itî* “Genellikle o buraya gelirdi”; *Torağa keme bilen yörötiğen itîk* “Eskiden şehre gemilerde gelirdik” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Palıhni ilîh ken aşaythan* “Eskiden balığı çok yiyorduk” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı).

-*atığan* biçimi Sibirya ve Orta Asya’daki birtakım Türk lehçeleri için hastır. Onların birçoğunda şimdiki zaman ortacı vazifesini görmekte ve bildirme kipinin zaman biçimleri için temel olarak kullanılmaktadır. Mesela, Karakalpak Türkçesinde -*atugun* biçimi (kuzey şivede -*tın*, -*atun*, güney şivede -*aturgan*, -*adigan*) şimdiki, şimdiki-gelecek ve gelecek zamanlarda gerçekleşen devamlı, mutat ve tekrarlanan eylemi ifade eder. -*atan* biçimi Altay Türkçesinde şimdiki zaman ortacı olarak kullanılmakta, aynı zamanda çeşitli zamanlara ait olan eylemleri de ifade edebilir (Tadikin, 1971: 63). -*adigan* ortacı Uygur Türkçesinde şahıs ekleriyle çekilip, geçmiş zamanda defalarca gerçekleşen eylemi ifade edebilir (Nadjip, 1955: 96). A. N. Baskakov bu biçimin Karakalpak, Nogay, Uygur, Altay Türkçelerindeki zaman özelliklerini araştırıp onun mutat ve üniversal biçim olduğuna dikkat çekiyor (Baskakov, 1956: 295). Özbek Türkçesinde -*adigan* biçimi sadece şimdiki zaman ortacı olarak kullanılmaktadır: *yazadigan* “yazan”, *ukiydigan* “okuyan”, *sulay almaydigan* “konuşamayan” (Kononov, 1956: 238).

-*atığan* ortacının (çeşitli fonetik şekillerdeki) isoglossu Sibirya Tatarları şiveleri sisteminde yer alır. Sibirya Tatarları şivelerinin dışında -*atığan* ortacı coğrafya bakımından yakın olan Kazak Türkçesinde ve Altay Türkçesinin Kumandin ağzında kullanılmaktadır. Orta Asya’da onun isoglossu Özbek, Uygur ve Türkmen Türkçesinin bazı ağızlarından geçer. Kuzey Kafkasya’da bu biçim Nogay Türkçesinde kaydedilmiştir. N. Z. Gadjiyeva’nın belirttiği gibi -*atıgan*, -*atagan*, -*atan*, -*atın*, -*adigan* biçimlerinin isoglosslarının merkezleri Kazakistan, Karakalpak Cumhuriyeti ve Özbekistan’dır. O, Batı ve Doğu Sibirya, Kuzey Kafkasya topraklarına muhtemelen göç sonucunda girebilmiştir (Gadjiyeva, 1976: 87).

-akay biçimi

Orta (Kazan Tatarları) diyalektin Ural ve Sakmar nehirleri kıyılarında yayılmış olan Orenburg ağzında -*akay* şimdiki zaman ortacı biçimi kullanılmaktadır (Sadıkova, 1985: 116). O, şahsın veya nesnenin devamlı özelliğini veya niteliğini belirtir. Metne bağlı olarak bu biçim gelecek zaman nüansını da ifade edebilir. Cümlede -*akay* ortacı belirten ve yüklem vazifelerini görür. Bu biçimin bulunmasıyla Orenburg Tatarlarının ağzı Tatar Türkçesinin diğer ağızlarından ayrılmaktadır: *Qartayğan köninde üziñni qaraqay malay idî* “İhtiyarlamış olduğunda sana

bakacak oğlundu”; *Ul aşıqay cilek tügıl* “Bu çilek yenilmez”; *Küp söylekey, küp tikşirekey qatın* “Çok konuşan ve çok meraklı bir kadın” (Orta şive, Orenburg ağzı) (Sadıkova, 1985: 116).

-*aqay* ortacı isimleşmez ve bildirme kipi biçimleri anlamlarında kullanılmaz. O, hâl, iyelik, çoğul eklerini almaz.

Bu eski ortaç Oğuz lehçelerinde, Kıpçak lehçelerinde ve komşu Sibiryadaki Türk lehçelerinde de kullanılır: Türkiye Türkçesinde, Gagavuz Türkçesinde -*ka*, Yakut Türkçesinde -*aay*, -*maay*, Kırgız, Altay, Hakas, Şor, Tuva, Tofalar, Çulım Türkçelerinde -*gay*, -*kay*, -*bagay*, -*baay*, Kırım Tatar, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Karaim Türkçelerinde -*gay*, Kazak Türkçesinde -*kay* biçimindedir (Nasilov, 1978: 5-6). O, eski Uygurcada kaydedilmiştir (-*kay*). Yukarıda anılan dillerde -*akay* biçimi şahıs veya nesnenin eylemi yapma istidadını veya yapabilmesini ifade eder: *yılakay* “ağlamsık”, *işitkey* “çalışkan”, *çalçıkay* “çalışkan”. Diğer Altay lehçelerinde bu biçim bundan başka diğer modal anlamları da ifade eder.

Dar yayılış alanına sahip olan -*akay* biçimi Orenburg Tatarlarının ağzında Kazak Türkçesinin etkisi altında meydana gelmiştir. Bu ağız onun yayılış alanının sınırlarını teşkil eder. Merkeziye Kazak Türkçesidir.

Kaynaklar

- AHATOV, G. H. (1963). *Dialektı Zapadno-Sibirskih Tatar*. Ufa.
- ALKAYA, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara.
- BASKAKOV, N. A. (1940). *Nogayskiy Yazık i Yego Dialektı*. Moskva-Leningrad.
- BASKAKOV, N. A. (1956). Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkah tyürkskoy gruppi. *Sravnitel'naya Grammatika Tyürkskih Yazıkov. Morfologiya. Ç. II.*, Moskva.
- BLAGOVA, G. F. (1958). Sootnositelniy glagolniy formı i ih razvitiye v uzbekskom literaturnom yazıke. *Voprosı Yazıkoznaniya*, №4.
- BLAGOVA, G. F. (1976). İmena deystviya v tyürkskih yazıkah sredneaziatskogo regiona. *Tyürkologičeskiye İssledovaniya*. Moskva.
- ÇEREMESİNA, M. İ.-İ. SKREBNİK, K. (1982). Krazrabotke ponyatiya «predikativnoy skloneniye. *Grammatičeskiye İssledovaniya po Yazıkam Sibiri*. 3-20.
- DIRENKOVA, A. P. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*. Moskva-Leningrad.
- DIRENKOVA, A. P. (1941). *Grammatika Şorskogo Yazıka*. Moskva.-Leningrad.
- DIRENKOVA, A. P. (1948). *Grammatika hakasskogo yazıka*. Abakan.
- GADJİYEVA, N. Z. (1976). Znazeniye arealnoy lingvistiki dlya istorii tyürkskih yazıkov. *Turcologica (K Semidesyateletiyu Akademika A. N. Kononova)*. Leningrad.
- Grammatika Altayskogo Yazıka, Sostavl. Çlenami Altayskoy Missii* (1869). Kazan.
- Grammatika Karaçayıvo-Balkarskogo Yazıka. Fonetika, Morfologiya, Sintaksis* (1976). Nalçik.

- GRUNİNA, E. A. (1963). K voprosu o razvitii semantiki imyon v tyürkskih yazıkah. *Uçyonıy Zapiski Taşkentskogo Pedınstituta*. T. 42, kn. I., Taşkent.
- İSHAKOV, F. G. ve PALMBAH, A. A. (1961). *Grammatika Tuvınskogo Yazıka. Fonetika i Morfolojiya*. Moskva.
- KONDRATYEV, V. G. (1970). *Oçerk Grammatiki Drevnetyurskogo Yazıka*. Leningrad.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva.-Leningrad.
- KONONOV, A. N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva.-Leningrad.
- KULİYEV, A. L. (1978). *Neliçniy Formı Glagola v Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov*. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Baku.
- MELİYEV, K. M. (1964). *İmena Deystviya v Sovremennom Uygurskom Yazıke*. Moskva.
- NADJİP, E. N. (1955). *Kıpçaksko-Oguzskiy Literaturniy Yazık Mamlyukskogo Perioda Yegipta XIV Veka*. Avtoref. diss. ... d-ra filol. nauk, Moskva.
- NASILOV, V. M. (1963). *Drevneuygurskiy Yazık*. Moskva.
- NASILOV, V. M. (1978). Slovoobrazobaniye v drevneuygurskom yazıke. *Sovetskaya Tyürkologiya*. №3.
- NİGMATOV, H. G. (1978). *Morfologiya Yazıka Vostoçno-Tyürkskih Pamyatnikov XI-XII vekov (Po Materialam Soçineniy Yusufa Balasagunskogo, Mahmuda Kaşgarskogo, Ahmeda Yugnaksakogo)*. filol. nauk, Baku.
- SADIKOVA, Z. R. (1985). *Govori Orenburgskih Tatar*. Kazan.
- SADVAKASOV, G. (1976). *Yazık Uygur Ferganskoy Dolini, Ç. 2*. Alma-Ata.
- ŞÇERBAK, A. M. (1962). *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*. Moskva-Leningrad.
- TADIKİN, V. N. (1971). *Priçastiye v Altayskom Yazıke*. Gorno-Altaysk.
- TENİŞEV, E. R. (1953). *Grammatičeskiy Oçerk Drevneuygurskogo Yazıka po Soçineniyu "Zolotoy Blesk"*. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Leningrad.
- TENİŞEV, E. R. (1963). "Ukazatel grammatičeskih form k "Divanu tyürkskih yazıkov" Mahmuda Kaşgarskogo", *Voprosı kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya. Trudi İnstituta Yazıkoznaniya AN Kaz SSR*. Alma-Ata.
- TUMAŞEVA, D. G. (1977). *Dialekti Sibirskih Tatar*. Kazan.
- UBRYATOVA Y. İ. (1976). İssledovaniya Po Sintaksisu Yakutskogo Yazıka. *Slojnoyo predlojeniye. Kniga vtoraya*. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoye otdeleniye.
- YUSUPOV F. (2013). *Tatar Şive Dilinin Morfolojisi*. Elazığ.
- YUSUPOV, F. Y. (1985). *Neliçniy Formı Glagola v Dialektah Tatarskogo Yazıka*. Kazan.
- YUSUPOV, F. Y. (1986). *İzuçeniye Tatarskogo Glagola*. Kazan.